

Przestępczość gospodarcza zagrożeniem dla rozwoju dużych aglomeracji

Abstract. *Economic crime as a threat to the growth of large cities.* Economic criminality is such a common phenomenon that it requires confrontation of differentiated interpretations of this phenomenon not only adaptation of different theoretical constructions. The main issues that should be investigated are: a) causes and ways of establishing rules, b) causes and ways of their infringement, c) range and overlapping areas of activities of organs of administration of justice and organs of control. There arises a question of entitlement - an authorization for a legislator, for people involved in economy and for activities of means or coercion. Since the times of the Old and New Testament there have not been more accepted justification rules for the authority of individuals and institutions from those which being used by the authority are justified and accepted by the majority. Recently, according to the studies carried out by L. Harris, American public opinion expects companies to eliminate crisis and unemployment, control air and water pollution, participate in a reconstruction of towns, stimulate worker's development, eliminate poverty and diseases, liquidate racial discrimination. Public opinion is only a certain argument and sometimes an alibi. We have to admit that views concerning and forcing the law are differentiated among authors, who are consensualists, pluralists or look at society from the neo-Marxist point of view. Whatever theoretical alternative for analyses would be, studying primary criminal processes concerning economic offences needs priorities.

The assessment of functioning of justice system towards limitation of economic criminality shows a relative character for penal-legal intervention which results in choosing not necessarily criminal ways of solving conflicts. On the other hand mutual interaction or its lack between organs of control and administration of justice can create the object of prioritative investigation efforts; they can extend both in time and space. Historical studies, such as Jean Claude Waquet's concerning corruption in Florence in XVII and XVIII centuries help us to understand society as a whole and also the functions and seeing corruption or other economic offences.

1) Prof. zw. dr hab. Andrzej Bałandynowicz, „Pedagogium” Wyższa Szkoła Pedagogiki, Resocjalizacyjnej w Warszawie.

1. Wprowadzenie

Nie ulega wątpliwości, że przestępstwa gospodarcze stały się bardzo poważnym problemem wymagającym podjęcia efektywnych przeciwdziałań. Pod wieloma względami nie posiadamy jednak wystarczającej wiedzy na temat przyczyn, skali i efektów wywołanych tego typu przestępstwami, a także na temat efektywności stosowanych środków zaradczych. Niezbędne jest podjęcie szerokich i niezależnych badań, które pozwoliłyby oszacować rangę tego problemu, a także dostarczyłyby danych dla stworzenia skutecznej polityki prewencyjnej.

Przestępstwa gospodarcze nie są niczym nowym. Działalność, która definiowana jest aktualnie jako przestępczość gospodarcza, jest udokumentowana w zapisach historycznych. Organy legislacyjne i inne organy publiczne muszą poświęcić wiele uwagi problemowi prewencji i zwalczaniu tego zjawiska. Głównym celem jest zagwarantowanie odpowiednich warunków dla nowoczesnej gospodarki, której w przeciwnym razie grozić będzie konkurencja tych, którzy stosują nieuczciwe praktyki. Nie ma przesady w tym, że przez długi czas zagadnienia związane z przestępczością gospodarczą nie były zauważane w Europie Zachodniej. Dopiero w latach siedemdziesiątych zjawisko przestępczości gospodarczej okazało się na tyle poważne, by stać się przedmiotem publicznej debaty. Spowodowane to zostało również tym, że przestępstwa gospodarcze ujawniły się jako dominujące dla polityki kryminalnej w wielu krajach uprzemysłowionych i dynamicznie rozwijających się.

Jakkolwiek brakuje nam dostatecznej wiedzy na temat skali przestępstw gospodarczych, to wydaje się, że liczba tych przestępstw wyraźnie rośnie. Częściowo proces ten jest związany ze wzrostem złożoności społeczeństw przemysłowych. Redukcja społecznej kontroli, spowodowana zwiększoną mobilnością i zurbanizowaniem społeczeństwa, sprzyja przestępstwom gospodarczym. Stanowią one realne zagrożenie, zarówno dla sektora gospodarki, jak i dla fundamentalnego poczucia solidarności w społeczeństwie.

Mając na uwadze te zagrożenia, na przykład rząd szwedzki stworzył specjalną komisję, której zadaniem było dostarczenie podstawowych informacji potrzebnych dla podjęcia efektywnych działań wymierzonych w przestępczość gospodarczą. Komisja ta wykonała powierzone zadania, dostarczyła organom rządowym trzydzieści raportów zawierających propozycje przeciwdziałania zjawisku. Zostały one użyte przy opracowaniu programu zwalczania przestępstw gospodarczych. Jednak podjęte działania, mimo wysiłków, dalekie są od doskonałości. Mając do czynienia z tak poważnym problemem, jakim jest przestępczość gospodarcza, oczywiste jest, że nie da się zastosować uniwersalnych rozwiązań, które mogłyby

dać szybkie rezultaty. Tylko poprzez cierpliwość i stopniowo budowaną wiedzę i doświadczenie można oczekiwać poprawy. Problemy stwarzane przez przestępczość gospodarczą nie ograniczają się do jednej specyficznej gałęzi prawa. Cechą wyróżniającą przestępstwa gospodarcze jest to, że obejmują one bardzo szeroką sferę zarówno odpowiedzialności organizacyjnej, jak i regulacji prawnych. Oznacza to potrzebę współpracy pomiędzy różnymi organami i koordynacji według zaprojektowanej strategii. Bardzo istotne jest również, że nowo planowane systemy lub reformy ukierunkowane są nie tylko na eliminowanie potencjalnych nadużyć, ale także na rozbudowę działań kontrolnych.

Powstaje pytanie: dlaczego zwalczanie przestępczości gospodarczej jest tak ważne? Zwykle odpowiada się na tę kwestię, ukazując zakres zjawiska i skalę szkód, które powoduje. Twierdzi się, że szkody spowodowane przez przestępstwa gospodarcze są daleko bardziej poważne niż szkody wywołane działaniami przestępców zwykłych, tradycyjnych. Najpoważniejsze efekty tych przestępstw są widoczne w sferze gospodarki. Zachwiana zostaje pewność obrotu ekonomicznego i obowiązywanie kodeksu etycznego, który leży u podstaw każdego wolnego społeczeństwa. Wszystkie państwa demokratyczne opierają się na prawie i systemach regulacji akceptowanych przez większość, ale obowiązujących wszystkich. W przeważającej większości obywatele zgadzają się ze stosowaniem takich reguł. Przestrzeganie prawa jest zagwarantowane poprzez istnienie systemu kontroli i egzekucję systemu sankcji. Nie jest to jednak do końca prawda, w wielu przypadkach ludzie postępują zgodnie z normami prawnymi nawet wtedy, kiedy kontrola jest wadliwa, a system sankcji jest nieprzejrzysty, nie do końca stosowany. Takie dobrowolne akceptowanie prawa jest niezwykle ważne. Nawet nieznaczne zmiany w naturalnej ludzkiej uczciwości czy przyzwoitości mogą mieć bardzo poważne konsekwencje. **Jednym z powodów przestrzegania prawa jest przekonanie, że prawo, regulacje i sankcje są rozsądne i zgodne z poczuciem sprawiedliwości. Odnosząc to do przestępstw gospodarczych, jest to poczucie życia w społeczeństwie opierającym się na solidarności.** Więzy solidarności kształtują się we wzajemnym oddziaływaniu rozwoju ekonomicznego i wartości mających swe źródła w długiej, kulturalnej i społecznej tradycji. W znaczącym wymiarze taka solidarność może być utrzymywana tylko wtedy, gdy okazuje się racjonalna dla jednostek. Uczciwość, pomocniczość i użyteczność w postępowaniu muszą być nagradzane.

W walce z przestępstwami gospodarczymi kraje europejskie bardzo mocno podkreślają pierwszoplanową rolę działań prewencyjnych jako podstawowej linii obrony. Przestępstwa i ich trendy w społeczeństwie są ograniczane do szerokiego pasma czynników niezależnych od podjętych przez system prawny. Są one postrzegane aktualnie w obszernym kontek-

ście rozwoju polityki społecznej. Współczesna polityka karna musi wykroczyć daleko poza swoje granice.

Rozpatrując przestępstwa tradycyjne, dużo uwagi poświęca się ich uwarunkowaniom społecznym takim, jak: pochodzenie, środowisko, sposób spędzania wolnego czasu. W tym kontekście naturalne są korelacje pomiędzy wskaźnikami przestępczości a zróżnicowanymi warunkami społecznymi. W przestępstwach gospodarczych korelacje tego typu grają rolę drugorzędą. Wyróżnikiem nie jest tutaj sposobność popełniania przestępstwa, ale struktura regulacji prawnych i sprawność systemów kontrolnych. W stosunku do nadużyć finansowych możemy prześledzić, jak zmienia się ich struktura stosownie do rozwoju ekonomicznego, nowych legislacji i zmian w działalności praktycznej organów publicznych. Oczywiście zakres nadużyć w różnych branżach gospodarki i grupach zawodowych jest bardzo zróżnicowany. Skupienie uwagi na prewencji wobec przestępstw gospodarczych pociąga za sobą zmiany w strukturze prawnej i w systemie administracyjnym. **Kapitałną kwestią jest uniknięcie szczegółowych regulacji, których stosowanie jest trudne do skontrolowania i wyegzekwowania. Szczegółowe regulacje powodują, że środki kontroli zostają przesunięte ze spraw znaczących na sprawy podrzędne.**

Najważniejszymi komponentami przyszłej strategii działań przeciwko przestępstwom gospodarczym są środki prewencji, natomiast system sankcji karnych musi być poważnie zrewidowany. Kary muszą być ustanawiane i stosowane bardzo rozsądnie i ostrożnie. Nie oznacza to wcale, że nie ma tu miejsca na reformy. Zbyt wiele przestępstw gospodarczych pozostaje niewykrytych, ponieważ w niektórych przedsięwzięciach gospodarczych nie można zindywidualizować odpowiedzialności za powzięte decyzje.

Dobrze wiadomo, że w wielu sprawach występują trudności związane z prowadzeniem śledztwa i przewodu sądowego oraz że procedura karna jest nieefektywna. Takie formalno-proceduralne dysfunkcje powodują, że w wielu przypadkach nie można dowieść winy i skazać tych, którzy, obiektywnie biorąc, powinni być uznani za przestępców. Niedociągnięcia, o których mowa, muszą być wyeliminowane z systemu kontroli społecznej i zapobiegania przestępczości.

2. Przeciwdziałanie patologiom w administracji i biznesie

Przyjemniejszą stroną studiowania zagadnień przestępczości gospodarczej jest to, że prezentują one tę stronę kryminologii, która stara się wyjaśnić mechanizmy powstawania tego typu zachowań oraz projektować środki zaradcze.

W taktyce stosowanej w odniesieniu do przestępstw popełnianych przez osoby prawne głównym problemem jest powstrzymanie się od prób zastosowania teorii i sposobów myślenia ważnych dla przestępstw tradycyjnych i przenoszenia ich na pole walki z przestępstwami popełnianymi przez osoby prawne. Jak twierdzą Braithwaite i Geis: „Kiedy doświadczenie kryminologiczne mówi nam, że coś pod każdym względem jest prawdą w kontekście przestępstwa tradycyjnego, to możemy oczekiwać, że przeciwieństwo tego będzie prawdą w wypadku przestępstwa popełnionego przez osobę prawną”².

Braithwaite i Geis sformułowali sześć podstawowych twierdzeń stanowiących fundament dla działań aparatu sprawiedliwości w ograniczaniu przestępczości gospodarczej³.

Twierdzenie 1.

W przypadku przestępstwa tradycyjnego fakt, że miało ono miejsce, jest fizycznie zauważalny, natomiast w sytuacji przestępstwa popełnionego przez osobę prawną jego rezultat nie jest już tak widoczny.

Twierdzenie 2.

W chwili, gdy przestępstwo zostanie ujawnione, ujęcie podejrzanego będzie trudne w przypadku przestępstwa tradycyjnego, natomiast całkiem proste w przypadku przestępstwa popełnionego przez osobę prawną.

Twierdzenie 3.

Jeżeli podejrzany zostanie aresztowany, udowodnienie winy jest bezproblemowe w sytuacji przestępstwa tradycyjnego, natomiast w wypadku przestępstwa popełnionego przez osobę prawną zwykle będzie bardzo utrudnione.

Twierdzenie 4.

W sytuacji, gdy przestępca zostanie skazany, skutek odstrasżający kary będzie wątpliwy w stosunku do przestępców tradycyjnych, natomiast będzie miał silne działanie restryktywne w wypadku przestępstw popełnianych przez osoby prawne.

2) B. Holyst, *Comparative Criminology*. Lexington, Mass. Toronto; Braithwaite, John (1982). *Enforced Self-regulation: A New Strategy for Corporate Crime Control*. "Michigan Law Review" nr 80, 1983, s. 1466-1507; J. Braithwaite, B. Fisse (1983). *The Impact of Publicity on Corporate Offenders*. State University of New York Press, Albany, N.Y.

3) G. Geis, *On White-Collar Crime*. D.C. Lexington Books, Heath; G. Geis, E. Stotland (1980). *White-Collar Crime. Theory and Research*. Sage, London; B. Fisse, J. Braithwaite (1983). *The Impact of Publicity on Corporate Offenders*. State University of New York Press, Albany, N.Y. 1982.

Twierdzenie 5.

Pozbawienie zdolności prawnej nie jest odpowiednim i efektywnym środkiem dla powstrzymania przestępstw tradycyjnych w społeczeństwie, natomiast może być skuteczną strategią w zapobieganiu przestępstw popełnianych przez osoby prawne.

Twierdzenie 6.

Odrzucenie doktryny rehabilitacji społecznej jako nieefektywnej w polityce eliminowania przestępczości tradycyjnej nie jest równoznaczne z jej niepowodzeniem w postępowaniu względem osób prawnych.

A. Środki zapobiegawcze

Zbyt dużo wysiłków naukowych w badaniu przestępstw białych kołnierzyków i przestępstw gospodarczych było poświęconych próbom znalezienia i uzgodnienia najbardziej właściwych, podstawowych pojęć z tej dziedziny. Nawet Sutherland wprowadził w błąd uczonych. Badając akta wielkich kompanii, użył on terminu „przestępstwa w białych kołnierzykach”. Przez całe dziesięciolecia każdy naukowiec miał wrażenie, że kreuje coś nowego i wnosi swój udział do nauki przez dodanie nowej terminologii do i tak ogromnego słownika tej dziedziny nauki, popierając jakość nowych w porównaniu do już istniejących terminów. Tak dużo wyobraźni użyto w tak niestosownym celu.

Ażeby uniknąć akademickiej dyskusji, należy zaakceptować propozycje zdefiniowania przestępstwa gospodarczego jako karalnego, równie dobrze jako możliwe słusznego, ale karygodnego czynu popełnionego w związku z prowadzeniem interesów i obejmującego duże wartości finansowe lub inne. Przykłada się więc dużą wagę do przestępczości w sektorze handlowym. Zwraca się także uwagę na rozróżnienie pomiędzy przestępstwami w białych kołnierzykach (które w tej chwili nas nie interesują) a przestępstwami popełnianymi przez osoby prawne.

Ogólnie akceptowane jest, że nazwa „przestępstwa w białych kołnierzykach” określa czyny popełnione przez osoby fizyczne przeciwko firmie, np. oszustwa komputerowe, podczas gdy przestępstwa organizacyjne oznaczają czyny popełnione przez przedsiębiorstwa przeciwko innym przedsiębiorstwom.

Jednym ze środków zapobiegawczych jest uniknięcie gigantycznego problemu zbierania „surowych” danych na temat przestępstw gospodarczych. Wielu autorów spędza mnóstwo cennego czasu nie na uzyskiwaniu odpowiedzi na postawione pytania, ale na stawianiu wciąż nowych kwestii odnoszących się do ograniczeń kontroli, porozumiewania się organów, sposobów księgowania i innych problemów związanych z pomiarami.

Christopher Balogh zanalizował podstawowe przeszkody rzeczywistego mierzenia przestępstw gospodarczych⁴. Klasyczne problemy związane z pomiarem przestępstw i ich „ciemną liczbą”, statystyką kryminalną, stosowaniem represji czy innymi zagadnieniami były przedmiotem obrad konferencji Rady Europy. Stwierdzono, że zagadnienia te są największe w obszarach, gdzie dyskrekcja jest najgłębsza, gdzie granice nielegalności są niejasne, gdzie ofiary są nieświadome i rozproszone, gdzie kompetentne organy stanowią konglomerat niewspółdziałających ze sobą i skonfliktowanych organizacji, działających na pokrywających się obszarach, głównie zajmujących się kierowaniem i zarządzaniem zamiast ściganiem i karaniem.

Jednym z powodów unikania „surowych” danych kryminalnych jest to, że ich przedłożenie samo przyczynia się do izolacji myśli kryminologicznej od jej źródeł wiedzy⁵. W pracy *The New American Ideology* Lodge argumentuje, że **rozwój nauki wymaga powrotu do myślenia holistycznego, całościowego, w miejsce nadmiernej specjalizacji i fragmentaryzacji wiedzy. Przetwanie naszej cywilizacji wymaga poszanowania dla natury i kultury jako wzajemnie powiązanych i współzależnych systemów**⁶.

Kolejnym środkiem zapobiegawczym jest systemowe spojrzenie na ideologiczną i polityczną strukturę, nie jako na działanie różnych organów wciągniętych w rozwiązywanie konfliktów ekonomicznych⁷.

Oczywiście obszary i sposoby potępiania, odrzucania i kwalifikowania zachowań są blisko związane z ogólnym systemem wartości i kultury. W nawiązaniu do tego systemu kryminologia, nauka zajmująca się badaniem przestępczości jako zjawiska społecznego, badaniem sprawców przestępstw oraz nauka badająca przyczyny przestępstw i szukająca skutecznych metod zwalczania przestępczości, przybliży społeczeństwu ułomności i nikczemności przestępstwa. Socjologowie uczą postrzegać zjawisko przestępstwa dużo głębiej niż przedstawiciele innych nauk. Ale hipokryzją będzie wartościowanie nauk na dobre i złe. Najważniejszym jest mieć świadomość własnej ograniczonej wiedzy i pozostawać otwartym na krytykę⁸.

Zasadniczym mankamentem w naukach socjologicznych jest stawianie tezy i prezentowanie jej jako teorii ogólnej, nietolerującej żadnych wyjątków i zaprzeczeń. W tym kontekście rodzą się różne mity na temat powstawania przestępstw gospodarczych. Twierdzi się na przykład, że przedsiębiorstwa,

4) Ch. Balogh, *Some Problems in the Measurement of Economic Offences*. Home Office Research Unit, London. "Research Bulletin" nr 10, 1980, s. 36-41.

5) M. Clinard, *Corporate Ethics and Crime. The Role of Middle Management*. Sage, Beverly Hills; M. Clinard (1979). *Illegal Corporate Behavior*. National Institute of Law Enforcement and Criminal Justice, Washington 1983, D.C.

6) G. Lodge, *The New American Ideology*. Alfred A. Knopf, New York 1976 (quoted by Szabo, D.).

7) D. Szabo, *La criminalité d'affaires: Aspects criminologiques*. "L'Année sociologique" t. 31, 1981, s. 285-315.

8) H. Bianchi, *Basismodellen in de Kriminologie*. Van Loghum Slatevus, Deventer; Morin, Edgar (1985). *Pour sortir du XXe siècle*. Nathan, Paris 1980.

a nawet bardziej ogólnie, cały system kapitalistyczny jest zły od podstaw i niesie ze sobą tylko szkody, niesprawiedliwość i uprzedzenia. Działania modelowe, praktyczne i teoretyczne są weryfikowane, a ich interpretacja okazuje się być użyteczna⁹. Zetknięcie z innym modelem gospodarki prowadzi do refleksji nad dotychczasowym sposobem myślenia i, jak zauważył Leon Radzinowicz¹⁰, każdy typ działalności gospodarczej ma swoje własne, charakterystyczne dla niego przestępstwa. Potwierdzają to liczne prace badawcze naukowców w innych niż kapitalistyczny systemach gospodarczych. W dyskusji nad priorytetami badawczymi musimy być również świadomi faktu, że nie istnieje żaden modelowy, czysty typ gospodarki, do którego można by odnieść powyższe twierdzenia. Struktura niniejszego wywodu dostarcza trzech płaszczyzn interpretacyjnych, z których każda może być traktowana jako samoistny układ modelowy. Spojrzenie na problemy w szerokim kontekście jest bardzo potrzebne dla ich zrozumienia. Kryminologiczno-socjologiczny, ekonomiczny i filozoficzno-prawny punkt widzenia nie wykluczają się wzajemnie, a różnice poglądowe między ich przedstawicielami są nawet pożądane.

B. Związek przyczynowy

Co mają wspólnego ze sobą przestępstwa osób prawnych i przestępstwa zorganizowane? Aby odpowiedzieć na to pytanie, powołajmy się na pracę Albanese poświęconą analizie dwóch organizacji: koncernu Lockheed i mafii Cosa Nostra¹¹. Albanese analizował zeznania prezydenta Lockheed Corporation i Josepha Valachi, znanego członka mafii, złożone przed senacką komisją śledczą. Znalazł wiele niezwykłych podobieństw w obu sprawach. W obu postępowaniach pomijano ważne aspekty zorganizowanej działalności, co w poważny sposób wpłynęło na małą efektywność śledztwa i miało zapewne, według Albanese, związek z przestępczością. Albanese przygotował również wstępną analizę ilustrującą użyteczność ogólnej teorii przestępstw zorganizowanych w wyjaśnianiu zachowań przestępczych zarówno w sprawie Lockheeda, jak i w sprawie Cosa Nostry. Twierdził, że czystość tego modelu może być pomocna w prognozowaniu warunków rynkowych, sprzyjających bezprawnym, zorganizowanym zachowaniom.

Smith¹² twierdził, że jedynym sposobem ukazania nauk socjologicznych jako „protonauk” **według poglądów Thomasa Kuhna, było zre-**

9) J.D. Tomlinson, *Economic and Sociological Theories of the Enterprise and Industrial Democracy*. „British Journal of Sociology” nr 35/4, 1984, s. 591-605.

10) L. Radzinowicz, *Economic Pressures*, [w:] *The Criminal in Society* t. 1 Crime and Justice. L. Radzinowicz i M. Wolfgang (eds.). Basic Book, New York 1971 (quoted by Parker, H.G.).

11) J. Albanese, *What Lockheed and La Cosa Nostra Have in Common*. „Crime and Delinquency”, April, 1982, s. 211-232.

12) Jr. Smith, *White-collar Crime, Organized Crime, and the Business Establishment: Resolving a Crisis in Criminological Theory*, [w:] P. Wickman: *White-collar and Economic Crime. Multidisciplinary and Cross-national Perspectives*, Lexington Books, D.C. Heath, 1985.

formowanie teorii kryminologicznych wokół koncepcji, że to przedsiębiorczość, a nie przestępstwa, jest właściwością kierującą, motywującą zarówno przestępstwa popełniane przez osoby prawne, jak i przestępczość zorganizowaną. Jest to bardziej zrozumiałe, gdy uznamy, że przedsiębiorczość zajmuje miejsce po przeciwnej stronie niż legalizm, praworządność. Według poglądów Smitha teoria o roli przedsiębiorczości jest najlepszym tworzywem dla zrozumienia wzajemnych powiązań i różnic zachodzących pomiędzy uczciwym prowadzeniem interesów, przestępstwami popełnianymi przez osoby prawne i przestępczością zorganizowaną.

Najbardziej chyba usystematyzowaną pracą, ułatwiającą zrozumienie nielegalnych zorganizowanych działań, jest praca autorstwa Diane Vaughan¹³. Ona pierwsza odwołała się do opinii, że od wczesnych lat siedemdziesiątych postęp w badaniach empirycznych i teoretycznych, odnoszących się do bezprawnych działań organizacji gospodarczych, był spowodowany wzrastającym zainteresowaniem organizacjami jako jednostkami poddanymi szczegółowej analizie, a także znaczeniu struktury społecznej w wyjaśnianiu bezprawnych działań. Oprócz tego równie ważne jest otoczenie, warunki, w jakich dana jednostka egzystuje. Badania teoretyczne są ważne, ale gros sił kierowanych jest na badania empiryczne, testujące wybrane zmienne, aby móc przewidzieć bezprawne zachowania organizacji. Zmienne te to: rozmiar firmy, zestawienia finansowe, dywersyfikacja (lokowanie kapitałów w różnych przedsiębiorstwach lub walorach), siła rynku, koncentracja przemysłu, niezależność. Jedno jest jasne według Vaughan – socjologowie sami tworzą narzędzia potrzebne do zrozumienia bezprawnych działań organizacji jako pewnego makrofenomenu. Punktem wyjścia dysertacji Vaughan jest realistyczne oszacowanie starań organów i stwierdzenie, że wysiłki kontroli społecznej spotykają się z reakcją obronną z powodu właściwości, w jakich układ społeczny wytwarza zorganizowane, bezprawne działania. Przez układ społeczny rozumie się dwie rzeczy. Pierwsza to stała właściwość społeczeństwa dążącego do kształtowania otoczenia, w którym organizacje prowadzą swoją działalność: tendencje w relacjach społecznych, prawa, normy społeczne, itp. Druga to umiejętność zorganizowania się: układ wewnętrzny i procesy w nim zachodzące. Te czynniki tworzą motywację dla organizacji, by osiągać cele nie zawsze w sposób legalny. Opracowanie Vaughan dąży do przedstawienia wzajemnych relacji pomiędzy czynnikami strukturalnymi a bezprawnymi zachowaniami jako pewnego ogólnego wzoru. Centralną częścią tej koncepcji jest teoria konkurencji Mertona mówiąca o powodzeniu ekonomicznym jako kulturowej pochvale osiągnięć i erozji norm przy zdobywaniu celów ekonomicznych. **Wyjściowym założeniem Vaughan było, że głównym celem aktywności złożonych organiza-**

13) D. Vaughan, *Toward Understanding Unlawful Organizational Behavior*. „Michigan Law Review” nr 80, 1982, s. 1377-1402.

cji gospodarczych jest maksymalizacja zysków. Sukces finansowy mają nadzieję osiągnąć wszyscy, ale panuje w gospodarce ostra konkurencja. Erozja norm i postaw w kręgach zarządzających firmami jest powodowana rozwarstwieniem społecznym: nowi liderzy, którzy nigdy przedtem nie zajmowali pozycji elity, czują się zagrożeni konkurencją. Pewne działania, w sytuacji ostrej walki konkurencyjnej, uważane wewnątrz organizacji za postępowanie zgodne z normami, definiowane są przez społeczeństwo jako nielegalne. Gdy kontrola natrafia na ślady takiego postępowania, najczęściej obie strony, kontrolujący i kontrolowany, chcą osiągnąć kompromis, zatwierdzając zastaną sytuację. Daje to dodatkowe wsparcie dla tych, którzy dla swych celów naginają prawo, a jest także zachętą dla innych, którzy pójdą w ich ślady, stosując te same lub podobne środki. Vaughan sprawdzała również, w jaki sposób układ społeczny organizacji i procesy w nim zachodzące, tworzą sposobność organizowania działalności przestępczej. Jednostki przychodzące do firmy są już w pewien sposób ukształtowane przez środowisko: rodzinę, religię, szkołę, grupy rówieśnicze, wcześniejsze doświadczenia. Dlatego większość organizacji gospodarczych poddaje swoich nowych pracowników całemu cyklowi szkoleniowemu, naginając ich do potrzeb firmy. Używając rozbudowanego systemu nagród i kar, przedsiębiorstwa tworzą ściśle więzi między pracownikiem a firmą, starają się łączyć zaspokojenie potrzeb pracownika z sukcesem firmy. Struktura dużych organizacji gospodarczych (holdingi, koncerny) stwarza duże możliwości do działania wielu układów, gdzie zachowania bezprawne na pewno mają miejsce¹⁴. Taki stan rzeczy ułatwiają: rozproszenie geograficzne i współzawodnictwo pomiędzy podmiotami składowymi organizacji, nadmierna dyskrekcja i rozmycie osobistej odpowiedzialności przez zbytnią hierarchizację struktur zarządu. Wywołuje to analogię z przestępczością zorganizowaną. Vaughan twierdzi nawet, że organizacyjny nieład, wykroczenia służbowe są naturalną właściwością podmiotów składających się na dużą organizację gospodarczą i pozostaną nimi dopóty, dopóki nie zmieni się jej struktura¹⁵.

C. Kontrola

Innym aspektem badań nad przestępstwami popełnianymi przez osoby prawne jest zagadnienie kontroli, zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej. Kontrole wewnętrzne najlepiej były zbadane na przykładzie wolnych zawodów i dotyczyły przestępstw indywidualnych białych kołnierzyków.

14) S. Wheeler, *The Organization as Weapon in White-collar Crime*. „Michigan Law Review“ nr 80, 1982, s. 1403-1426; S. Wheeler, D. Weisburd, N. Bode, *Sentencing the White-collar Offender; Theory and Reality*. „American Sociological Review“ nr 47/5, 1982, s. 641-654.

15) D. Vaughan, *Toward Understanding Unlawful Organizational Behavior*. „Michigan Law Review“ nr 80, 1982, s. 1377-1402.

W 1970 roku Specjalna Komisja ds. Oceny Dyscypliny Amerykańskiej Palestry oznajmiła: „Po trzech latach badań nad dyscypliną wśród pracowników całego kraju komisja stwierdziła istnienie krytycznej sytuacji, wymagającej bezpośredniej uwagi całego środowiska zawodowego. Poza nielicznymi wyjątkami panuje obecnie takie nastawienie pracowników do przestrzegania dyscypliny zawodowej, które można odnieść do stanu apatii lub do nieskrywanej wrogości. Działania dyscyplinarne praktycznie nie istnieją w wielu okręgach sądowych; praktyka i procedura są przestarzałe; wiele organów dyscyplinarnych ma zbyt małe uprawnienia, by podjąć efektywne kroki przeciwko tym, którzy łamią reguły zawodu”¹⁶. Powołując się na ten raport, Parker wykonał badania oparte na teorii Durkheima i testował wzajemne powiązania między poziomem solidarności i koncentracją władzy w obrębie palestry stanowej a trzema wskaźnikami charakterystycznymi dla zachowań penalnych, tj. wskaźnikiem penalizacji, surowością kary i wskaźnikiem powrotu do przestępstwa. **W działalności gospodarczej w warunkach konkurencji rynkowej rzadko spotykamy się z zachowaniami zgodnymi z etyką. Wizerunek biznesmena, który sam będzie kontrolował i gwarantował swoje uczciwe postępowanie nie znajduje potwierdzenia w praktyce**¹⁷. Uwidacznia to wyraźnie afera Pinto i decyzja Ford Motor Company w sprawie produkcji i utrzymania na rynku samochodu, o którym było wiadomo, że jest niebezpieczny dla użytkowników. Obserwując tego typu działania, Braithwaite zaproponował system wymuszonych samoregulacji, zgodnie z którymi jeden z dyrektorów będzie zobowiązany komunikować odpowiednim organom przypadki naruszenia norm lub przepisów¹⁸. Dyrektor, który zaniedbywałby ten obowiązek, ponosiłby odpowiedzialność karną. Przedsiębiorstwa, które regularnie nie stosowałyby się do tych zaleceń, podlegałyby ścisłej kontroli odpowiednich organów. Jest to tylko pomysł, wart chyba jednak rozważenia. Taki „chiński” model kontroli, gdzie każdy donosi na sąsiada, ma jednak w naszych warunkach małe szanse powodzenia.

W przypadku kontroli zewnętrznej punktem wyjścia jest badanie okoliczności, w jakich dane przepisy stają się obowiązujące i dlaczego organy ustawodawcze penalizują dany typ zachowania. **Zrozumienie słabości oficjalnych kontroli staje się łatwiejsze, jeśli spojrzeć na konflikty interesów pomiędzy różnymi grupami nacisku i prawdziwe powody wprowadzania danych przepisów, czasami tworzonych tylko dla wywarcia wrażenia, że w danej sprawie podjęto środki zaradcze. Skoro tylko jakieś przepisy zaczynają obowiązywać, nie znaczy**

16) P. Wickman. *White-collar and Economic Crime. Multidisciplinary and Cross-national Perspectives*. Lexington Books, D.C. Heath, 1982.

17) J. Parker, *Social Control and the Legal Profession*, [w:] P. Wickman: *White-collar and Economic Crime. Multidisciplinary and Cross-national Perspectives*. Lexington Books, D.C. Heath, 1982; R. Kramer, *Corporate Crime: An Organizational Perspective*, [w:] P. Wickman, op.cit.

18) J. Braithwaite, *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*. Routledge & Kegan Paul, London 1984.

to wcale, że będą z całą mocą przestrzegane i ścigane. Na początku tworzenia w dawnej Republice Federalnej Niemiec ogólnonarodowego ujednoczonego systemu rejestracji przestępstw gospodarczych stwierdzono: „Ani policyjne statystyki, ani akta sądowe nie dają nam prawdziwych informacji, czym naprawdę jest przestępczość. Wielkości statystyczne jedynie egzemplifikują wyniki pracy organów powołanych do ich ścigania i podkreślają, jak często przestępstwa gospodarcze mają miejsce i jak przebiegają. Wiadomym jest, iż informacje te są w dużej mierze zależne od intensywności pracy personelu, koncentracji sił i środków oraz innych czynników. Przez wzgląd na uczciwość musimy przyznać przed społeczeństwem, że rozmiary i typy współczesnych przestępstw – w szczególności gospodarczych – nie mogą być określone w ten sposób. W zamian proponujemy próbę sprawdzenia, jakie sprawy aktualnie prowadzą poszczególne biura prokuratorskie oraz obserwowania ich rezultatów w ciągu. Wynik końcowy będzie nie tylko uczciwy, ale również informacyjny”¹⁹.

Konwent Pracowników Niemieckich w pewnej mierze przyjął ten sam punkt widzenia i stwierdził w konkluzji: „Konwent Pracowników Niemieckich uważa za absolutnie konieczne, by sprawy obejmujące materię związaną z przestępstwami gospodarczymi i będące w rozpatrywaniu przez biura prokuratorskie były dokumentowane i protokołowane według jednolitych wzorów tak, by można je było oceniać zarówno ilościowo, jak i jakościowo”²⁰. W tym kierunku, poprzez analizę akt prokuratorskich, prowadzone były badania Instytutu Maxa Plancka, dostarczające rozległej wiedzy w dziedzinie przestępstw gospodarczych, nie mogące jednak, ze zrozumiałych względów, być miarą odzwierciedlającą wielkość przestępczości gospodarczej²¹.

Również paryskie Centrum Studiów Socjologicznych i Prawa Karnego było zaangażowane w podobne badania. Najistotniejsze konkluzje z tych badań to:

a) funkcjonowanie systemu karnego jest bardziej reaktywne niż proaktywne, jest również szeroko określone przez czynniki zewnętrzne;

b) system karny może występować w podwójnym charakterze. Z jednej strony jako system masowej kontroli, np. interweniującej w sprawach naruszenia własności prywatnej czy w sprawach ruchu drogowego; z drugiej strony jako pewna ostateczność dostępna dla prywatnych (np. straż przemysłowa) czy publicznych (władze podatkowe, inspekcja pracy) organów. Na przykład we Francji, na podstawie spraw zgłoszonych w 1982 roku do prokuratury, stwierdzono, że więcej niż

19) P. Hebberecht, *De kriminologische Wetenschap en de Studie van de primaire Kriminaliseringsprocessen. Thesis.* University of Ghent, 1984.

20) F. Berckhauer, *Die Strafverfolgung bei schweren Wirtschaftsdelikten.* Max-Planck Institut, Freiburg-im-Breisgau, 1981.

21) K. Liebl, *Die Bundesweite Erfassung von Wirtschaftsstraftaten nach einheitlichen Gesichtspunkten.* Max-Planck Institut, Freiburg-im-Breisgau, 1984.

75% spraw ściganych sądownie dotyczących kradzieży zaczynało się skargą ofiary, natomiast ponad 85% spraw finansowych i ekonomicznych ściganych sądownie znalazło początek w inicjatywie organów kontrolnych, a więc czynników na zewnątrz systemu karnego²². Obranie takiego horyzontu badań pozwoliło zrozumieć pewne uprzywilejowanie w podejściu do przestępstw gospodarczych, nie w znaczeniu powstrzymywania się od ich ścigania, ale traktowania ich jako niecałkowicie kryminalnych. **Najczęściej stosowaną instytucją wobec tych przestępstw jest restytucja lub odszkodowanie, a tylko naprawdę poważne sprawy kieruje się do rozpatrzenia przez organy karne. Wydaje się, że może to być w szerokim sensie jednym z priorytetów badań nad przestępczością gospodarczą, gdy sądownictwo zajmuje nie centralną, a marginalną pozycję²³.**

Analizowano również różnice w zapisach sentencji wyroków, jakie zapadały w przestępstwach białych kołnierzyków. Jak stwierdzili Nagel i Hagan „badacze i sędziowie ogólnie przypuszczają, że przestępcy w białych kołnierzykach są traktowani preferencyjnie. Założenie takie było przedmiotem żądań reformy polityki w tym względzie, by znieść różnice w wyrokowaniu w przestępstwach gospodarczych i innych. Studia porównawcze na ten temat nie potwierdziły jednak tego założenia”²⁴. I nic w tym dziwnego. Naprawdę decyzje o postawieniu kogoś w stan oskarżenia zapadają na wierzchołkach władzy. Jeśli już ktoś otrzyma wezwanie do stawienia się przed sądem, jest traktowany na równi z innymi przestępcami. Nagel i Hagan mieli rację, przypominając przesunięcia w nastawieniu opinii publicznej wobec przestępstw gospodarczych. „Zważywszy, że administracja Cartera ogłosiła ściganie przestępstw w białych kołnierzykach jako jeden z priorytetów społecznych, to już administracja Reagana nie wychylała się z takim postulatem i nie stawiała go w pierwszym rzędzie narodowych działań”²⁵. Jeśli chodzi o ukaranie winnych w przestępstwach gospodarczych, to Braithwaite zaproponował tzw. utylitarny model kary, uzasadniając przyznanie władzom karnym daleko idącej elastyczności w uwzględnianiu celów prewencyjnych kary, potrzeby naprawienia szkód ofiarom przestępstwa i innych celów ekonomicznych i społecznych²⁶.

22) P. Lascoumes, G. Moreau-Capdevielle, *Justice pénale et délinquance d'affaires*. Centre d'études sociologiques sur le droit et les institutions pénales (CESDIP), Paris 1986; P. Péan, *Affaires africaines*. Fayard, Paris 1987; W. Pommerehne, B. Frey, *Les modes d'évaluation de l'économie occulte. Différentes approches et quelques résultats*. „Futuribles“ nr 50, 1991, s. 3-32.

23) P. Lascoumes, *La C.O.B. entre une magistrature économique et une gestion des illégalismes d'affaires*. *Forthcoming*, „Déviance et Société“ nr 9/1, 1995, s. 1-30; P. Lascoumes, G. Moreau-Capdevielle, *Justice pénale et délinquance d'affaires*. Centre d'études sociologiques sur le droit et les institutions pénales (CESDIP), Paris 1993.

24) I. Nagel, J. Hagan, *The Sentencing of White-collar Criminals in Federal Courts: A Socio-legal Exploration of Disparity*. „Michigan Law Review“ nr 80, 1992, s. 1427-1456.

25) F.E. Hagan, *The Organized Crime Continuum: A Further Specification of a New Conceptual Model*. „Criminal Review“ nr 8/2, 1993, s. 52-57.

26) J. Braithwaite, *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*. Routledge & Kegan Paul, London 1984; J. Braithwaite, *Enforced Self-regulation: A New Strategy for Corporate Crime Control*. „Michigan Law Review“ nr 80, 1982, s. 1475-1502.

Taka teza zmusza zwolenników idei kary proporcjonalnej do przestępstwa do poważniejszego rozważenia, jakie zastosowanie może mieć ona do całości przestępstw, od gospodarczych do publicznych. Na gruncie polityki dekryminalizacji zastosowanie logiki wyrokowania w sprawach przestępstw gospodarczych do spraw z zakresu przestępstw zwykłych, tradycyjnych wydaje się zupełnie słuszne, natomiast odwrotnie – może budzić kontrowersje.

Niektórzy autorzy, jak na przykład Spencer, są zwolennikami osadzania przestępców w białych kołnierzykach w więzieniach²⁷. Zauważył on wiele prawidłowości w postępowaniu tej grupy przestępców, zarówno przed uwięzieniem, jak i po zwolnieniu, w zdolności znalezienia sobie miejsca zarówno w więzieniu, jak i w społeczeństwie. Przykładem może być postępowanie ludzi, którzy popełnili przestępstwo polegające na fikcyjnym bankructwie i osiągnięciu korzyści z tego faktu. Po wyjściu za kaucją przesiedlają się oni, znajdując pracę w nowej społeczności, podczas gdy inni skazani w procesach białych kołnierzyków mają kłopoty z pracą i egzystencją w środowisku, biorąc posady, które inni powszechnie porzucają.

D. Priorytety

Do tak bogatej problematyki, jaką jest przestępczość gospodarcza, nie wystarczy tylko adaptacja różnych konstrukcji teoretycznych, wymagana jest również konfrontacja zróżnicowanych interpretacji tego zjawiska. Zasadnicze kwestie wymagające badań to: a) przyczyny i sposoby ustanawiania przepisów; b) przyczyny i sposoby ich naruszania; c) zakres i pokrywające się obszary działalności organów wymiaru sprawiedliwości i organów kontroli. Istotą rzeczy w tych trzech kwestiach jest pytanie o uprawnienia – legitymację dla ustawodawcy, dla ludzi związanych z gospodarką i dla działań organów przymusu. Od czasów powstania Starego i Nowego Testamentu nie ma bardziej akceptowalnych zasad legitymizacyjnych dla władzy jednostek i instytucji od tych, którymi posługując się, władza musi usprawiedliwiać ich istnienie przyzwoleniem większości. Ostatnio, według badań przeprowadzonych przez L. Harrisa²⁸, amerykańska opinia publiczna oczekuje, żeby przedsiębiorstwa eliminowały kryzysy i bezrobocie, kontrolowały zanieczyszczenia powietrza i wody, uczestniczyły w przebudowie miast, stymulowały rozwój pracowników, eliminowały ubóstwo i choroby, likwidowały dyskryminację rasową. Opinia publiczna jest jednak tylko pewnym argumentem, a czasami alibi. Musimy uznać, że poglądy na temat obowiązywania prawa są bardzo zróżnicowane wśród autorów, którzy są konsensualistami, pluralistami czy też patrzą na społec-

27) J.C. Spencer, *White-collar Crime*, [w:] T. Grygier: *Criminology in Transition*. Tavistock, London 1985.

28) L. Harris, *The Public Credibility of American Business*. Conference Board Record, March, 1993, s. 33-38, [w:] D. Szabo: *La criminalité d' affaires: Aspects criminologiques*. "L' Année sociologique" nr 52.

czeństwo z perspektywy neo-marksistowskiej. Jaka by nie była teoretyczna alternatywa dla analiz, badanie pierwotnych procesów kryminalizacyjnych w dziedzinie przestępstw gospodarczych potrzebuje priorytetów.

Ocena funkcjonowania systemu sprawiedliwości na polu ograniczania przestępczości gospodarczej wykazuje względny charakter dla interwencji karno-prawnych, co skutkuje wyborem niekoniecznie kryminalnych sposobów rozwiązywania konfliktów. Z drugiej strony, wzajemne oddziaływania lub ich brak pomiędzy organami kontroli i wymiarem sprawiedliwości może kształtować przedmiot priorytetowych wysiłków badawczych; rozciągają się one i w czasie, i w przestrzeni²⁹. Badania historyczne, takie jak studia Jeana Claude'a Waqueta na temat korupcji we Florencji w XVII i XVIII wieku, pomagają nam zrozumieć społeczeństwo jako całość, a także funkcje i widzenie korupcji lub innych przestępstw gospodarczych³⁰.

29) E. Ambler, *Send No More Roses*. In French translation, Paris; H. Barnett (1991). *Corporate Crime*. "Crime and Delinquency" January 1994, s. 4-26.

30) J. Waquet, *De la Corruption, Morale et pouvoir à Florence aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Fayard, Paris 1994.

Bibliografia:

1. Albansese J., *What Locked and La Cosa Nostra Have in Common*. „Crime and Delinquency“, April 1982, s. 211-232.
2. Ambler E., *Send No More Roses*. In French translation, Paris 1994; H. Barnett, *Corporate Crime*. “Crime and Delinquency”, January 1991, s. 4-26.
3. Balogh Ch., *Some Problems in the Measurement of Economic Offences*. Home Office Research Unit, London. “Research Bulletin” nr 10, 1980, s. 36-41.
4. Berckhauer F., *Die Strafverfolgung bei schweren Wirtschaftsdelikten*. Max-Planck Institut, Freiburg-im-Breisgau, 1981.
5. Bianchi H., *Basismodellen in de Kriminologie*. Van Loghum Slatevus, Deventer 1980; Morin, Edgar, *Pour sortir du XXe siècle*. Nathan, Paris 1985.
6. Braithwaite J., *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*. Routledge & Kegan Paul, London 1984; J. Braithwaite, *Enforced Self-regulation: A New Strategy for Corporate Crime Control*. “Michigan Law Review” nr 80, 1982, s. 1475-1502.
7. Clinard M., *Corporate Ethics and Crime. The Role of Middle Management*. Sage, Beverly Hills 1983; M. Clinard, *Illegal Corporate Behavior*. National Institute of Law Enforcement and Criminal Justice, Washington 1979, D.C.
8. Geis G., *On White-Collar Crime*. D.C. Lexington Books, Heath, 1982; G. Geis, E. Stotland, *White-Collar Crime. Theory and Research*. Sage, London 1980; B. Fisse, J. Braithwaite, *The Impact of Publicity on Corporate Offenders*. State University of New York Press, Albany, N.Y 1983.
9. Hagan F.E., *The Organized Crime Continuum: A Further Specification of a New Conceptual Model*. „Criminal Review“ nr 8/2, 1993, s. 52-57.
10. Harris L., *The Public Credibility of American Business*. Conference Board Record, March 1993, s. 33-38, [w:] D. Szabo: *La criminalité d'affaires: Aspects criminologiques*. “L'Année sociologique” nr 52.
11. Hebberecht P., *De kriminologische Wetenschang en de Studie van de primaire Kriminaliseringsprocessen*. Thesis. University of Ghent, 1984.
12. Hołyst B., *Comparative Criminology*. Lexington, Mass. Toronto 1983; Braithwaite John, *Enforced Self-regulation: A New Strategy for Corporate Crime Control*. “Michigan Law Review” nr 80, 1982, s. 1466-1507; J. Braithwaite, B. Fisse, *The Impact of Publicity on Corporate Offenders*. State University of New York Press, Albany, N.Y 1983.
13. Lodge G., *The New American Ideology*. Alfred A. Knopf, New York 1976 (quoted by Szabo, D.).

14. Liebl K., *Die Bundesweite Erfassung von Wirtschaftsstraftaten nach einheitlichen Gesichtspunkten*. Max-Planck Institut, Freiburg-im-Breisgau 1984.
15. Lascoumes P., G. Moreau-Capdevielle, *Justice pénale et délinquance d'affaires*. Centre d'études sociologiques sur le droit et les institutions pénales (CESDIP), Paris 1986; P. Péan, *Affaires africaines*. Fayard, Paris 1987; W. Pommerehne, B. Frey, *Les modes d'évaluation de l'économie occulte. Différentes approches et quelques résultats*. „Futuribles“ nr 50, 1991, s. 3-32.
16. Lascoumes P., *La C.O.B. entre une magistrature économique et une gestion des illégalismes d'affaires*. Forthcoming, „Déviance et Société“ nr 9/1, 1995, s. 1-30; P. Lascoumes, G. Moreau-Capdevielle, *Justice pénale et délinquance d'affaires*. Centre d'études sociologiques sur le droit et les institutions pénales (CESDIP), Paris 1993.
17. Nagel I., J. Hagan, *The Sentencing of White-collar Criminals in Federal Courts: A Socio-legal Exploration of Disparity*. „Michigan Law Review“ nr 80, 1992, s. 1427-1456.
18. Parker J., *Social Control and the Legal Profession*, [w:] P. Wickman: *White-collar and Economic Crime. Multidisciplinary and Cross-national Perspectives*. Lexington Books, D.C. Heath 1982; R. Kramer, *Corporate Crime: An Organizational Perspective*, [w:] P. Wickman, op.cit.
19. Radzinowicz L., *Economic Pressures*, [w:] *The Criminal in Society t. 1 Crime and Justice*. L. Radzinowicz i M. Wolfgang (eds.). Basic Book, New York 1971 (quoted by Parker, H.G.).
20. Szabo D., *La criminalité d'affaires: Aspects criminologiques*. „L'Année sociologique“ t. 31, 1981, s. 285-315.
21. Smith Jr., *White-collar Crime, Organized Crime, and the Business Establishment: Resolving a Crisis in Criminological Theory*, [w:] P. Wickman: *White-collar and Economic Crime. Multidisciplinary and Cross-national Perspectives*, Lexington Books, D.C. Heath 1985.
22. Spencer J.C., *White-collar Crime*, [w:] T. Grygier: *Criminology in Transition*. Tavistock, London 1985.
23. Tomlinson J.D., *Economic and Sociological Theories of the Enterprise and Industrial Democracy*. „British Journal of Sociology“ nr 35/4, 1984, s. 591-605.
24. Vaughan D., *Toward Understanding Unlawful Organizational Behavior*. „Michigan Law Review“ nr 80, 1982, s. 1377-1402.

25. Waquet J., *De la Corruption, Morale et pouvoir à Florence aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Fayard, Paris 1994.
26. Wickman P., *White-collar and Economic Crime. Multidisciplinary and Cross-national Perspectives*. Lexington Books, D.C. Heath 1982.
27. Wheeler S., *The Organization as Weapon in White-collar Crime*. „Michigan Law Review“ nr 80, 1982, s. 1403-1426; S. Wheeler, D. Weisburd, N. Bode, *Sentencing the White-collar Offender; Theory and Reality*. „American Sociological Review“ nr 47/5, 1982, s. 641-654.